

İSTANBUL'DA OKUMAYA BAŞLAMA MERASİMİ

MUSTAFA İSMET UZUN*

Bilindiği gibi Osmanlı toplumunda okuma çağına gelmiş çocukların mektebe başlama yaşının belirlenmesinde, geleneksel olarak dört sene dört ay dört gün (4-4-4) veya beş sene beş ay beş gün (5-5-5) gibi kalıplaşmış iki ölçü kullanılmıştır. Bu yaşa ulaşmış çocuklar ailelerinin tercihleri doğrultusunda, tarih boyunca mahalle mektebi, sıbyan mektebi, ibtidâî, ilk mektep gibi çeşitli adlarla anılan ilkokullara başlayacakları zaman, özel olarak giydirilip kuşatılarak, mektepten eve, evden mektebe giden yol boyunca, evde ve mektep bahçe veya avlusunda törenlerle eğitime ilk adımı atarlardı. Törenlerin evde yapılmasına *bed'-i Besmele cemiyeti*, yol boyunca gerçekleştirilenine *âmin alayı*, mektepte icra edilenine ise "mektep cemiyeti" denilmekle beraber, hepsine münevverler arasında *bed'-i Besmele cemiyeti*, halk ve çocuklar arasında ise *âmin alayı* veya *mektep cemiyeti* denilmesi daha yaygındır.

Ailelerin, çocuklarını okuyup yazmaya ve tahsile heveslendirmek, onların bu ilk mürüvvetlerini görebilmek, bu günü unutamayacakları bir şekilde hafızalarına yerleştirmek, tahsil hayatlarının hayırlı, uğurlu ve başarılı olması için duaya vesile olmak, tebrikleri kabul etmek gibi maksatlarla imkânı ne olursa bu törenlere çok önem verdikleri bilinmektedir.

Bu kadim uygulama, Osmanlı medeniyetinin en önemli merkezi olan İstanbul'da gelişerek şekillenmiş olup kendi içinde birkaç bölümden meydana gelmiştir. Bunları şöylece sıralamak mümkündür:

1. Mektebe başlayacak çocuğun cemiyetin yapılacağı gün güzelce giydirilip kuşatılması önemli görüldüğünden bu iş için alışverişe çıkılması.

2. Oturulan yerde bulunan bir İslam büyüğünün türbesinin ziyareti ve orada dua edilmesi. Nitekim bu uygulamanın İstanbul'daki en önemli merkezleri Rumeli yakasında Eyüp Sultan, Anadolu yakasında ise Aziz Mahmut Hüdâî türbeleridir.

3. Mektebe başlama merasiminin ilk toplantısı olan *bed'-i besmele* için evlerde, evin selamlığında, avlu veya bahçesiyle kapısı önünde tören yapılması.

4. Törenin ardından çocuğun bütün arkadaşları ve velilerin katılımıyla okul yolu üstündeki diğer yeni talebelerin evlerine de uğrayarak ve yol boyunca ilahiler söylenerek topluca yola çıkılması demek olan "âmin alayı".

5. Alay sıbyan mektebine vardığında, ağırlığı gülbank çekme olan son bir merasimin daha yapılması.

Mektebe başlama merasimlerinin en önemli görülen, en geniş katılımlı ve en dışa dönük bölümünü *bed'-i Besmele*, *âmin alayı* ve *mektep cemiyeti* olarak adlandırılabilir. Bu safhaların her birinin ayrı ve uzun uzadıya ele alınması mümkün olmakla birlikte uygulamaya adını veren *bed'-i besmele* töreni ile *âmin alayı*dır. Bu sırada öne çıkan geleneksel uygulamaların başında ise yüzyıllar boyunca okunagelmış olan mektep ilahileri, mektep gülbankı ve dualar yer almaktadır. Buna Osmanlı yazışma usulü olan inşa literatüründe son asırda yer bulmuş olan *bed'-i besmele cemiyetine davet tezkerelerini* de eklemek mümkündür.

İstanbul'da mektebe başlama merasimleri söz konusu olduğunda özellikle şu hususlar üzerine durmak gerekir.

Meraside Davet

Törenlerin hayırlı-uğurlu sayılan pazartesi, perşembe veya bir kandil gününde rastlatılması dikkat edilen bir uygulamadır. Bunun için eşe dosta haber gönderilir veya davetiye yerine geçmek üzere şu mealde bir tezkire hazırlanırdı:

Cenâb-ı münzilü'l-Kur'ân ve mürettib-i âyâtü'l-Furkân celle şânuhu ani'l-hudûsi ve'l-imekân hazretlerinin inâyet-i aliyye ve eltâf-ı celîlesiyile mahdûm bendelerinin kuvve-i nâtıkası derece-i ta'lîme resîde ve silk-i enfâsına derârî-i hurûf ve kelimât keşîde olmakdan nâşî bi-lütfihi te'âlâ fülân gün tahsîl-i kelimât-ı insâniyyeye şurû u ibtidâ ve irşâdât-ı nutkiyye-i üstâda iktidâ etdirilecek olmakla zât-ı seniyyeleri dahi lütfen yevm-i mezkûrda sâat

* Marmara Üniversitesi

1- Elif cüzü ve kesesi

beşte çâker-hânelerini teşrîfe râğbet ve ol meclis-i rahmet-enîsde mazhar-ı mesûbât-ı cezîleye himmet buyurmaları bâbında...

Merasime başta aile büyükleri ile yakın akrabalar, çocukları ve mahalledeki her yaş, cins ve seviyeden insan, mektebin hocası, kalfaları (*halîfe*), hademeleri (*bevvâb*) ve daha önce okula başlamış öğrenciler katılırdı. Ailenin, yakın akrabaları yanında sosyal ve iktisadi seviyesine göre sevip saydığı bir âlim, hoca, şeyh, devletin askerî ve mülki erkânından yahut tanınmış kişilerden bazı zevat da eve davet edilmek suretiyle çocuğun okumaya adım atmasında seçkin zevatın hazır bulunmaları sağlanırdı.

Merisim Yürüyüşü: Alay/Âmin Alayı

Alay günü sabahı daha önce eğitime başlayanlardan ilahici ve âminci olarak iki gruba ayrılmış bütün öğrenciler en temiz elbiselerini giyerek mektepte toplanırdı. En

öne başının üzerinde kıymetli örtüler serilmiş rahleye yerleştirilmiş bir mushaf/Kur'ân-ı Kerim taşıyan boylu-boslu, güçlü-kuvvetli talebelere biri geçirilirdi. Başlarında *ilahici başı* adıyla bir nevi koro/bando şefi olarak okunacak ilahileri idare etmek üzere, akranları arasında bu işi en iyi bir şekilde yapabilecek, sesi gür ve güzel, musiki bilgisi yanında repertuarı (mahfuzatı) yeterli bir talebe bulunurdu. *İlahici* denilen öğrencilerden oluşan takım önde, *âminci* adıyla anılan ve okunan ilahilerin belirli yerlerinde yüksek sesle bir ağızdan "âmin" demekle görevli bütün öğrenciler oğlanlar önde kızlar arkada sıralanarak, ikişer veya üçer el ele tutuşarak alayın çekirdeğini oluştururlardı.

Alay, çocuğun devam edeceği sıbyan mektebinin hoca ve kalfaları nezaretinde mektepten hareket ederek, ilahiler okuya okuya, yeni öğretime başlayacak talebelerin evlerine doğru yola çıkardı. Yol boyunca alayın önünde

yürüyen ilahici başı, yüzü talebelere dönük olarak gerektiğinde arka arka yürürken bir taraftan koroyu, diğer taraftan da alayı idare ederdi. İlahiciler dik perdeden, yüksek sesle ve bir ağızdan (cumhur) yürüyüş temposuna uygun ilahiler okur, âminciler beyit veya kıta aralarıyla nakarat kısımlarının ardından yüksek sesle ve coşkuyla hep beraber “âmîn” çekerek yürürdü. Kur’an öğrenmeye, ilim tahsiline atılacak bu ilk adıma katılarak sevabına erişmek yanında, eşin dostun bu mutlu günlerinde onlarla birlikte bu sevinci paylaşmak isteyenler, veliler ve mahalle sakinlerinin de iştirakiyle yol boyunca gittikçe artan alay kalabalığı, mektebe başlayacak çocuğun evine gelince sokak kapısı önünde dururdu.

Be’d-i Besmele Merasimi

Çocuğun ailesi hatırlı, hâli vakti yerinde kimselerden, ev de büyük ve müsait ise hoca, kalfası, ilahi okuyanların en iyilerinden birkaç kişi, mahalle ileri gelenlerinden alaya katılan bazılarıyla birlikte, önceden gelerek evin selamlığında ağırlanan davetlilerin yanına alınır. Burada yüksekçe bir minderin önüne konulmuş bir rahle bulunur, hoca minderine oturduktan sonra, süslü kıyafetler giymiş, cüz kesesini boynuna takmış olarak “maşallah, bârekallâh, tebârekallâh...” gibi *alkış* denilen dua cümleleri arasında talebe huzura çıkartılırdı. Hoca rahlenin önünde diz üstü oturtulan talebesine, davetlilerin önünde besmele çektirirdi. Bu, çocuğun muallimi nezaretinde çektiği ilk besmele olduğundan merasim de “bed’-i besmele: besmele ile başlama/besmeleye başlama” adını almıştır. Ardından hoca Efendi “Rabbi yessir ve lâ tüassir rabbi temmim bi’l-hayr/kolaylaştır rabbim güçleştirme ve hayırla tamamlamayı nasib ediver rabbim!” duasının her kelimesini tane tane okuyup çocuğa da tekrarlatırdı. Bunu takiben ilk ders olarak halk arasında *supara* da denilen elif cüzünün (elifba/alfabe) birinci sayfası açılır elifba her seferinde “Rabbi zidnî ilmen/Yârabbi ilmimi artıriver!” dedirterek üç defa tekrarlanır, bitince hazır bulunanlar hep bir ağızdan yüksek sesle “âmiin” çekerlerdi.

Kur’an okumayı, ilim öğrenmeyi teşvik eden ayetlerden seçilmiş bir aşr-ı şerîfin kıraatini takiben ilahiciler mektep ilahilerinden birkaçını okurlardı. Gülbankçının veya hocanın mektep gülbankini çekmesi veya dua etmesiyle merasimin bu önemli safhası tamamlanır, hoca ve öğrencisine hediyeleri verilir, davetlilere yemek veya tatlı ikram edilir, alaya katılanlara ise şeker dağıtılarak gülsuyu serpilirdi.

Eşraftan, hâli vakti yerinde ve varlıklı aileler bazen bu merasimde ilahi okumaları için başka

2- Âmin alayı (Vanmour, Amsterdam, Rijks Müzesi)

mekteplerin tanınmış ilahi takımlarını veya bu gibi toplantılarda okumak üzere bir grup oluşturmuş yetişkinlerden meydana gelen bir başka “ilahî takımı” da tutarlardı. Bunların katılımıyla gerçekleşen merasimler tabii olarak musiki yönünden daha parlak olurdu.

Ailenin durumu evde bir tören yapılmasına müsait değilse, öğrenci kapının önünde okunan ilahilerin ardından edilen dua ile okula uğurlanır, bunlar için ilk ders benzer usulle mektebe varduktan sonra sınıfta da yapılırdı. Bir tekke mensubunun, özellikle de tekkelerde oturan şeyh ailesinden bir çocuğun mektebe başlaması hâlinde, törenlerin evlerde icra edilen kısmı tabii olarak tekkelerde ve tarikatın mutad merasimlerine uygun olarak dergâhın kısaca *meydan* da denilen tevhidhane veya semahanesinde yapılırdı.

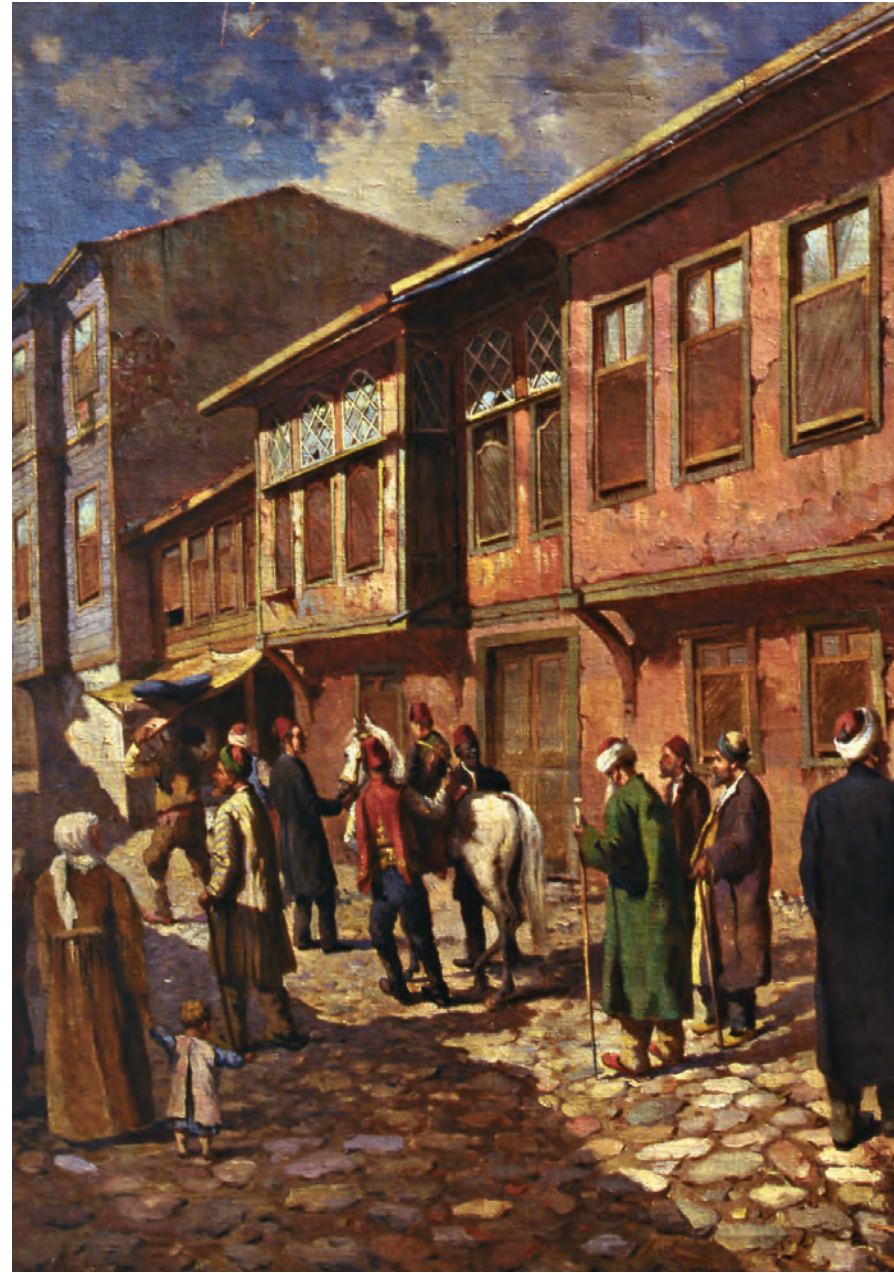
Ayrıca mahallede bir tekke varsa, alay buranın önünden geçerken dervişanın katılımıyla nevbeye çıkılır, mazhar, halile, kudüm gibi vurmali sazlar eşliğinde nevbe vurulup ilahiler okunur, tarikat sancakları çıkarılıp bir karşılama töreni de yapılırdı. Nitekim Cemaleddin Server Revnakoğlu İstanbul’da şahit olduğu bu tür bir nevbe uygulamasını teferruatıyla aktarmaktadır.

İstanbul gibi büyük şehirlerde düzenlenen âmin alayları, genel özellikleri bakımından hemen hemen aynıdır. Küçük yerleşim birimlerinde ise ufak bazı farklılıklar yanında daha mütevazı uygulamalardan bahsedilmekle birlikte okunan ilahilerin çoğu aynı olup bir kısmının mahallî güfte ve bestelerle yahut bazı değişikliklerle okunduğu, muhteva bakımından ise benzer özellikler taşıdıkları bilinmektedir. Nitekim Yahya Kemal hatıralarında, Üsküp’te mektebe başlarken alaydaki çocukların “Şol cennetin ırmakları akar Allah deyû deyû/ Çıkmış Tanrı melekleri bakar Allah deyû deyû” ilahisini okuduklarını kaydetmiştir.

Alayın Dönüşü

Evdeki bu törenin ardından yeni öğrenci yürüyerek alaya katıldığı gibi erkekse kiralık bir midilliye, kızsız faytona bindirilip ailesi de alaya iştirak ile konvoy hâlinde tekrar yola çıkılır ve yine ilahiler okunup âminler çekilerek benzeri bir tören yapılmak üzere bir başka çocuğun evine gidilirdi.

Her uğranılan evde benzeri uygulamalar yapılip okula başlayacak bütün çocuklar toplandıktan sonra büyük bir kalabalık hâlinde alay mektebe dönerdi. Avluda Arapça olduğundan *şuğul* adıyla anılan ve güftesi Şeyh Mehmed Bekrî’ye ait, sabâ makamındaki

3- Âmin alayı (İRHM, nr. 22)

“Kad fetehallahu bi’l-mevâhib ve câe bi’n-nasri ve’l-me’ârib/Ve esbeha’l-kevnü fî sürûrin ve fî emânin mine’l-metâib/Allah kullarına nice nimetler vermiştir...” ilahisi okunduktan sonra hocanın çektiği gülbankin ardından merasim dua ile son bulunca talebeler sınıfa girerek derse başlanır, öğrenciler dışında alaya katılanlar da dağılırdı.

Mektep İlahileri

İlahî mecmualarına ve hatıralara *mektepe ilahileri* adıyla intikal etmiş eserlerin bir kısmının güfteleri nispeten sade ve açık Türkçe olmakla birlikte belli bir yekûnunun da Yunus Emre ve Niyazi-i Mısırî gibi mutasavvıf şairlere ait tasavvufî parçalar oldukları görülmektedir. İçlerinde

daha yürük usullerle bestelendikleri için ritmik ve coşkunun bir edaya sahip olan güftesi Arapça yazılmış şuşullerin de yer aldığı eserlerin en tanınmışları arasında güftesi Sultan II. Mustafa'ya ait "Yessir lenâ hayre'l-umur/Hayırlı işleri[mizi] kolaylaştır ya Rabbi" nakaratlı evc ilahi ile "Allâhu Rabbî lâ-yezâl/Allah dâima var olan rabbimdir" mısrasıyla başlayan ilahi de bulunmaktadır.

Güftesi Yunus Emre'ye bestesi Zekâî Dede'ye ait "Ne bahtlı ol kişiye kim okuduğu Kur'an ola" matlalı hüzzam, yine torununun mektebe başlaması dolayısıyla onun uşşak makamında bestelediği güfteleri Yunus Emre'ye ait "Allah emrin tutalım/rahmetine batalım" ile hicaz makamında bestelenmiş "Şol Cennetin ırmakları

akar Allah deyû deyû", hisarbûselik makamında "Yâ ilâhî sana geldik bizi mahzûn eyleme", rast makamında "Tevbe edelim zenbimize tübtü ilâllah, yâ Allah", acem-kürdî makamında "Yâ ilahî başlayalım ism-i bismillah ile", hüzzam makamında "Gel vücudun âteş-i aşk-ı Habibullah'a yak" gibi örnekler çok tanınmıştır.

"Hamdülilah bir mübarek günde ettik ibtidâ", "Bu aşk bir bahr-i ummandır buna hadd ü kenar olmaz", "Münâdîler nidâ eyler gelin Allah'a Mevlâya", "İsm-i sübhan virdin mi var/Bahçelerde yurdun mu var", "Yâ ilâhî zât-ı pâkin hürmetine el-amân", Râhat-ı can ister isen her seher Kur'an'a bak", "Yâ ilâhî bir bölük âciz kapına gelmişiz" gibi eserler de bu törenlerde okunduğu bilinen diğer ilahilerdendir.

Türk musikisini iyi bilen Mehmed Akif Ersoy'un çok beğendiği eserler arasında bulunan güftesi Şeyh Saffet Efendi'ye ait hüzzam makamındaki: "Gözüm ki kana boyandı şarâbı neyleyeyim/Ciğer ki odlara yandı kebâbı neyleyeyim/Ne yâre yaradı cismim ne bana bilmem hiç/ ilâhî ben bu bir avuç türâbı neyleyeyim" mısralarıyla başlayan mektep ilahisi onun "Âmin Alayı" adlı şiirinin ilham kaynağı olmuştur.

Özellikle Tanzimat'tan sonra halk arasında çok beğenilmiş olan "Ey gaziler yol göründü yine garip serime" ile "Sivastopol önünde yatar gemiler" marşları da mektep alaylarında okunan parçalardandır. Ayrıca II. Abdülhamid devrinde Batı müziği esaslarına göre bestelenmiş bazı marşların sonunda "Padişahım çok yaşa!" diye bağırılarak alaylarda okunması âdet olmuştur.

Mektep ilahileri çocuk şarkılarının bulunmadığı eski devirlerde bu maksatla kullanılmış, güfteleri itibarıyla genellikle Kur'an'ı ve okumayı, Allah ve Peygamberi sevmeyi, dini, diyaneti, ilim öğrenmeyi, güzel ahlak sahibi olmayı telkin eden bir muhteva yanında, vatan sevgisini, din, devlet ve millet için şehit ve gazi olmanın mükâfatlarını da anlatmasıyla dikkat çekmektedir.

Mektep Gülbankı

Mektep hocalarından gülbankçı denen zatın bir nevi beste ile okuduğu mektep gülbankleri de ayrı bir incelemenin konusu olacak değerdedir. Türkçe ve secili bir dua metni kabul edilen bu eserlerin en tanınmışlarından aşağıdaki örnek türün mahiyeti hakkında fikir edinmeye kâfidir:

Allâh Allâh, illallaah!

Celîlü'l-cebbâr, muînü's-settâr, hâliku'l-leyli ve'n-nehâr, lâyezâl, zü'l-celâl birdir Tanrı; erin erliğine, Hakk'ın birliğine; dîn-i mübîn uğruna şehid olan gâziler aşkına diyelim aşk ile bir Allâh:

Allâh Allâh Allâh, Dâim Hayy (üç defa)

4- Mektepli çocuklar (Vanmour, Amsterdam, Rijks Müzesi)

Evveli Kur'ân, âhiri Kur'ân. Tebâreke'llezî nezzele'l-furkân. Eli kân, kılıcı kân, sinesi üryân, ciğeri püryân. Din-i mübîn uğruna şehit olan gâziler aşkına diyelim aşk ile bir Allâh!

Allâh Allâh Allâh, Dâim Hayy (üç defa)

Evveli gazâ, âhiri gazâ, inâyet-i Hüdâ, kasd-ı a'dâ, dîn-i mübîn uğruna şehid olan gâziler aşkına diyelim aşk ile bir Allâh!

Allâh Allâh Allâh, Dâim Hayy (üç defa)

Hacılar, gaziler, râviler; üçler, yediler, kırklar; gülbank-ı Muhammedî, nûr-i nebî, kerem-i Ali, pîrimiz, üstadımız Hazret-i Osman-ı Zinnûreyn-i Velî gerçekler demine, devrânına hû diyelim, hûûûûûû!...”

(orada bulunanlar hep bir ağızdan) “Hûûûûûû!” diyerek mukabele edince gülbank sona ererdi.

Gülbank metinleri mahallî bazı farklılıklar göstermesinin yanında yer yer değişikliklere de sahip olarak irticalen bir nevi beste ile okunmaktaysa da bu okuyuş vaktiyle tespit edilemediğinden, uygulama ortadan kalktıktan sonra unutulmuş ve günümüze de notası ulaşmamıştır. Gülbankler genellikle törenlerin büyük bir katılımı okulda gerçekleştirilen kısmında okunursa da, öğrencinin bir tekke mensubunun çocuğu olması gibi özel

5- Ayasofya Camii'nde çocukların ders halkası (Fossati)

sebeplerle, gülbank de o tekkede ve tarikatta okunması mutad olan metinlerle geliştirilmiş bir surette, daha değişik şekillerde de okunmuştur.

KAYNAKLAR

Ahmed Rasim, *Falaka*, İstanbul 1927, s. 51-60.

Altıntop, Mehmed Emin, “Türk Din Müsıkisinde Arapça Güfteli İlahiler (Şuğuller)”, yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 1994, s. 209.

Bayrı, M. Halit, “İstanbul’da Mektebe Başlama”, *Halk Bilgisi Haberleri*, 1942, sy.11, s. 49-54.

Beyath, Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul 1973, s. 21.

Birinci, Ali, “Mahalle Mektebine Başlama ve Mektep İlahileri”, *II Milletlerarası Türk Folklor Kongresi: Bildiriler IV*, Ankara 1982, s. 37-57.

Birinci, Ali ve İsmail Kara, *Mahalle Mektebi Hatıraları*, İstanbul 1997, s. 23-31, 40.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. I, İstanbul 1977, s. 91-96.

Ersoy, Mehmed Akif, *Safahât*, haz M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1987, s. 128-129.

Musahipzâde Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1946, s. 29-31.

Münşe'ât-ı Azîziyye, “Bed’-i Mekteb Tezkiresi”, İstanbul 1303, s. 194.

Noyan, Bedri, *Bektaşilik Alevilik Nedir*, Ankara 1987, s.128.

Öcal, Mustafa, "Amin Alayı", *DİA*, III, s. 63.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, İstanbul 1946, s. 59.

Revnakoğlu, Cemaleddin Server, "Yünüsün Bestelenmiş İlâhîleri Nerede ve Nasıl Okunurdu?", *Türk Yurdu*, Yunus Emre özel sayısı, Ocak 1996, nr. 319, s. 129.

Şengel, Ali Rıza, *Türk Musikîsi Klasikleri: İlâhîler*, nşr. Yusuf Ömürlü, c. I-IV, İstanbul 1979-82, tür. yer.

Tâhirülmevlevî, "An'anât-ı Kadîmemizden Mektebe Başlama Merâsimi", *Mahfel*, 1346, c. 4/42, s. 114-115.

Töre, Abdülkadir, *Türk Musikîsi Klasikleri: İlâhîler*, nşr. Yusuf Ömürlü, V-c. IX, İstanbul 1984-1996, tür. yer.

Uzun, Mustafa, "Türk Tasavvuf Edebiyatında Bir Duâ ve Niyaz Tarzı Gülbank", *İlam Araştırma Dergisi*, 1996, c. 1/1, s. 81-82.

Uzun, Mustafa, "İlâhî", *DİA*, XXII, s. 66.

Ülkütaşır, M. Şakir, "Sıbyan Mektepleri ve Mektep Cemiyetleri", *Türk Yurdu*, Haziran 1955, nr. 245, s. 993.